27

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh || Vol. 8 || No. 27 || Spring 2024 ||

The Interaction of Iranian Art and Shia Ideas in the Tower Tombs of Kojur

Sharare Ataeenia[1]; Mohammad Mortezaei[2]

Type of Article: **Research**
Pp: 313-335
Received: 2021/10/20; Accepted: 2021/12/28
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.313

Abstract

With the arrival of Islam in Iran, art came into the service of Islam and an interaction between Iranian art and Islamic thought was formed, which can be observed in the art of Islamic architecture in Iran. One of the most obvious types of cultural and religious architecture of the past, which has played an essential role in Islamic architecture from various historical, artistic, religious and social aspects, is tower-shaped tombs. These buildings have a long history in the context of Iranian culture and society, and for this reason, they have a relatively high diversity. The tombs and the blessed shrines after the mosques are the most important elements of religious architecture, in which you can see the beauty, elegance, technique and creativeness of architecture. In this research, it is tried to deal with Iranian art and Shia ideas in the architecture of religious-monumental buildings, as well as the connection between politics and religion in terms of architecture and aesthetics. The ancient region of Kojur (Old Royan) contains a considerable number of Islamic era tomb buildings that, in addition to having the general principles of Islamic architecture, also have special regional characteristics which can contribute to better understanding the native architecture and its function; furthermore, the religious and political link demonstrated in the architectural art of this region. The question raised in this research is, what was the function of the religious buildings of the tower-shaped tombs in the Islamic era? And in response, it can be said that, in addition to the funerary function, these religious elements can also have a religious-political function. The research method of this article in the context of studies was based on the purpose of the fundamental research type and based on the nature and method of the descriptive-historical research style. The way to collect information in this research is through documentary (library) method. The results of this research in the analysis and investigation of the architectural developments of the tower-shaped tombs in the Kojur region have shown the combination of Iranian, Islamic art and native architecture.

Keywords: Iranian Art, Shia Ideas, Tower Tombs, Kojur.

1. Assistant Professor, Department of Archeology of the Islamic Era, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Associate Professor, Department of Archaeology Islamic Period, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran (Corresponding Author). ***Email:*** m.mortezaei@richt.ir

Citations: Atayinia, S. & Mortezaee, M., (2024). "The Interaction of Iranian Art and Shia Ideas in the Tower Tombs of Kojur". *Parseh J Archaeol Stud.,* 8(27): 313-335. doi:https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.313
Homepage of this Article: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-650-en.html

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*

Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

© The Author(s)

Introduction

The Muslim artist, realizing this meaning and value, designs the face and creates his artwork according to the aspects of Islamic (Shia) thought and wisdom. Religious architecture has also indicated and emerged meanings with the same foundations and concepts. Now considering that the greatness and sanctity of the personality of the prophet of Islam together with the orders given in the Quran and Hadith about his "relatives" and "Ahl al-Bayt" (siblings) caused Muslims to value and respect him from the very beginning and give a special place to their associates. This group, which was initially called by names such as "Al", "Ahl", "Zariyah", "Atrat" and "Aqraba", was later called "Sadat", which at the same time they were called because of their sovereignty and glory in the sight of Muslims. Iranians, after converting to Islam, paid special attention to the children and grandchildren of the prophet. Signs of this attention can be observed in the presence of a significant number of memorial and burial monuments (tower-shaped tombs and blessed tombs) of the children and grandchildren of Shia imams in Iran, especially in Mazandaran, decorated with Iranian art and Shia thought.

In Iran during the Islamic era, tomb buildings are among the most numerous architectural works after mosques. The construction of these buildings with different names such as "dome", "Madfan" (burial place) , "tomb", "Rouzah", "Meshhad" (place of becoming martyr), "Maqam" (position), "mausoleum", "Beqaa", "Astane", "dome" , also called "Qasr" (palace) and "Imamzadeh" (son of Imam), became popular from the 4th century AH (Hejri Ghamari) and with the emergence of different local dynasties in the east and north of Iran, which coincided with the weakening of the Abbasid caliphate (Grabar, 1375: 16).

The local rulers in the Mazandaran region, who had Shia and Alavi tendencies since the second century of Hejri, supported Shia ideas and beliefs in the following centuries. This protection in architecture was more visible in the form of tower tombs on the graves of Shia Imams.

Identified Traces

The background of tower-shaped tombs: A tower is historically referred to as a tall and circular or polygonal building or "A tall and strong building next to a rampart with a castle or between a road for observation and guarding" (Seyd Sadr, 2001: 90). Sometimes the towers are built as a sign on the graves of the prominent and great figures which are actually considered a kind of tomb. In fact, here, in addition to the function of observation, the function of being seen by the tower itself is mentioned; tomb towers with different forms and shapes were able to demonstrate the effects of different goals and functions in their usages (Pirnia, 1383: 170).

Mausoleums (Shrines) in Kojur: Tomb buildings (shrines) in Kojur and their investigation can clarify many cases and answer most of the surrounding questions. The appearance, structure, materials used, the spaces employed, the dome and the inscriptions

of the building represent the existence of a close historical-cultural relationship between the people of the region and their contemporary conditions. Tombs such as the tomb of Seyyed Mohammad Kia Sultan (Imamzadeh Debir Salehani), the tomb of two Imamzadeh Tahir and Motahar (Malek Kiyomarth bin Bistun), which are mentioned in detail as an example.

Tahir and Motahar tomb tower (King Kiyomarth bin Bistun): This building is located in the southwest of Hazar Khal village, near the Kojur-Salehan asphalt road. The cemetery of the people of Khachak and Hazar Khal villages surrounds the building due to the sanctity and respect they have for it, and some of the gravestones in the mentioned cemetery are dated between 1290-1309 AH (Hejri Ghamari).

Mausoleum of Seyyed Mohammad Kia Sultan: Geographical location of Seyed Mohammad Kia Sultan (Imamzadeh Debir Salehani) tomb (registration number 3659). The mausoleum of Seyed Mohammad Kia Sultan, known as Imamzadeh Debir Salehani, is located on the east side of Kojur district and Salehan village.

Conclusion

Regarding the interaction of Iranian art and Shia ideas in Islamic architecture (in general) and religious monuments (tower-shaped tombs) of Islamic mysticism and Sufism, various opinions have been expressed so far and each of which represents a corner of the mellifluous works of Iranian architects; that the speakers of these ideas have accompanied with it from their perspective. Since artistic understanding, like mystical perception, has a taste and personal aspect, according to the author of these lines, it can be concluded that this collection as an architectural work in its form, space and function has characteristics derived from the fundamentals of Islamic mysticism and wisdom. These characteristics and features have been influential both in the formation of the buildings' figure and decorations and in the formation of internal and external spaces.

Considering the function, it can be said that this collection, which is basically designed for a religious-mystical function, in addition to providing this function considerably has a mystical function and the forms, spaces and architectural decorations in this collection are a kind of reflection of the mystical meanings and they are specific to Shia mysticism; such as asceticism, love, unity and guardianship. The demonstration of these concepts can be seen most of all in the decorations and the way of spatial communication of this collection.

Taking a look at the decorations used in these monuments indicates the Shia thinking of the Muslim artist in the form of motifs, decorations and inscriptions. Along with the verses and hadiths that reflect the Shia vision. Patterns of trees, birds, and so on are also a reflection of Shia thought and mind. Among the most important manifestations of this, the following can be listed: the use of geometric, plant and animal motifs with mystical symbolic concepts; in the decorations, the use of mystical symbolic colors, respecting the hierarchy of entry into the tomb of this collection in addition to showing the art and

mysticism of architects and masters, it also represents the political, social and artistic beliefs of the society. These buildings as a whole, in all their components have symbols indicating the influence of mysticism, especially Shia mysticism.

Acknowledgments

In the end, the authors need to appreciate the anonymous referees of the magazine for improving and boosting the text of the article.

Observation Contribution

The first and second writers both have participated in the writing of this article.

Conflict of Interest

The authors, while observing the ethics of publishing in referring, declare the lack of conflict of interest.

۲۷

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۷ || سال هشتم || بهار ۱۴۰۳ ||

تعامل هنر ایرانی و اندیشه‌های شیعی در مقابر برجی کجور

شراره عطایی‌نیا [I]؛ محمد مرتضایی [II]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۳۵ - ۳۱۳
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۷
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.313

چکیده

با ورود اسلام به ایران، هنر در خدمت اسلام درآمد و تعاملی بین هنر ایرانی و اندیشهٔ اسلامی شکل‌گرفت که نمود آن‌را می‌توان در هنر معماری اسلامی ایران مشاهده نمود. مقابر یا آرامگاه‌های برجی‌شکل یکی از بارزترین نوع معماری فرهنگی و مذهبی گذشتگان است که از جنبه‌های گوناگون هنری، تاریخی، مذهبی و اجتماعی در معماری اسلامی نقش اساسی داشته است. این نوع بناها در فرهنگ و جامعهٔ ایرانی سابقه‌ای طولانی داشته و به‌همین دلیل از تنوع نسبتاً بالایی نیز برخوردارند. مقابر و بقاع متبرکه بعد از مساجد، از مهم‌ترین عناصر اصلی معماری مذهبی را تشکیل می‌دهند که می‌توان زیبایی، ظرافت، و فنون و خلاقیت‌های معماری را در آن مشاهده نمود. در این پژوهش سعی بر آن است هنر ایرانی و اندیشه‌های شیعی در معماری بناهای یادمانی-مذهبی و هم‌چنین پیوند سیاست و مذهب در ظرف هنر بپردازد. منطقهٔ باستانی کجور (رویان کهن) دربردارندهٔ تعداد قابل‌ملاحظه‌ای از بناهای آرامگاهی دوران اسلامی است، که این بناها علاوه‌بر دارا بودن اصول کلی معماری اسلامی، دارای ویژگی‌های خاص منطقه‌ای نیز هست، که می‌توان به شناخت بهتر معماری بومی و کارکرد آن و هم‌چنین پیوند مذهبی و سیاسی متجلی در هنر معماری این منطقه یاری کند. پرسشی که در این پژوهش مطرح است، کارکرد بناهای مذهبی مقابر برجی‌شکل در دوران اسلامی کجور چه بوده است؟ و در پاسخ می‌توان چنین بیان کرد، این عناصر مذهبی افزون‌بر کارکرد تدفینی می‌تواند، کارکرد مذهبی-سیاسی نیز دارا باشد. روش تحقیق این پژوهش در بستر مطالعات براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات توصیفی-تاریخی است. چگونگی گردآوری اطلاعات در این پژوهش به‌روش اسنادی (کتابخانه‌ای) است. نتایج حاصله از این پژوهش در تحلیل و بررسی تحولات معماری مقابر برجی‌شکل در منطقهٔ کجور نشان‌دهندهٔ آمیختگی هنر ایرانی، اسلامی و معماری بومی بوده است.

کلیدواژگان: هنر ایرانی، اندیشه‌های شیعی، مقابر برجی، کجور.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، مازندران، ایران.
II. دانشیار گروه باستان‌شناسی دوران اسلامی، پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول). *Email:* m.mortezaei@richt.ir

ارجاع به مقاله: عطایی‌نیا، شراره؛ و مرتضایی، محمد، (۱۴۰۳). «تعامل هنر ایرانی و اندیشه‌های شیعی در مقابر برجی کجور». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۷): ۳۳۵-۳۱۳. doi:https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.313
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-650-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

تمام ادیان، انسان‌ها را به سیر از ظاهر، به باطن دعوت کرده‌اند. آن‌چه اصیل بوده عالم معناست و از این‌رو اعتبار عالم ظاهر به عالم معنا است. آنجا که خاستگاه هنر دینی فراتر از انسان می‌شود و هنرمند مجرای انتقال معانی برانگیخته‌شده از عالم بالا می‌گردد و بدین‌ترتیب هنر اصیل دینی ظهور می‌نماید. در حکمت اسلامی، قرآن‌کریم و سخن مشترک انبیاء، تأکید بر حرکت از ظاهر به باطن یا به‌عبارتی از صورت به‌معنا بوده و اسلام، ظاهری دیدن و توقف در صورت دنیا بدون سیر درمعنا و باطن را نکوهش کرده و آن‌را نشان بی‌خردی انسان می‌شمرد. این نوع تفکر، تمامی زندگی انسان‌ها، به‌ویژه هنر را در جامعهٔ دینی فراگرفته و بنابراین آثار هنری ادیان همواره آدمی را به عالم دیگر راهنمایی می‌کنند. «گرابار» در کتاب اولین بناهای یادبودی اسلامی می‌نویسد: «هنرمندان مسلمان با انس و الفت و هم‌دلی با حکما، سنت اسلامی را ازطریق آثار هنری نمود داده‌اند و انسان‌ها را از ظاهری نمادین به حقیقتی فراتر متذکر شدند. هنرمند مسلمان با ادراک این معنا و ارزش به طراحی صورت پرداخته و با توجه به جنبه‌های اندیشه و حکمت اسلامی (شیعی)، اثر هنری خویش را پدید می‌آورد. معماری دینی نیز با همین مبانی و مفاهیم به تجلی و ظهور معانی پرداخته است. با توجه به، عظمت و قداست شخصیت بزرگ پیامبر اسلام ﷺ همراه با سفارش‌هایی ایشان که در قرآن و حدیث دربارهٔ «اهل بیت» و «اقربین» آن حضرت شده بود، موجب شد تا مسلمانان از همان اوان، ارزش و جایگاه ویژه‌ای برای منتسبان ایشان قائل شوند. این گروه که در ابتدا به‌نام‌هایی از قبیل: «آل»، «اهل»، «ذریه»، «عترت» و «اقربا» خوانده می‌شدند، بعدها به‌نام «سادات» که در عین‌حال حکایت از سیادت و سروری آنان در نظر مسلمانان داشت، نامیده شدند». ایرانیان نیز، پس از گرویدن به اسلام، توجه خاصی به اولاد و احفاد پیامبر ﷺ می‌کردند. نشانه‌هایی از این توجه را می‌توان در حضور تعداد قابل‌توجهی از بناهای یادبودی و تدفینی (مقابر برجی‌شکل و بقاع متبرکه) اولاد و نوادگان امامان شیعه در ایران به‌خصوص در مازندران، با هنر ایرانی و اندیشهٔ شیعی آراسته گردیده را مشاهده نمود. آرامگاه پس از مساجد از پرتعدادترین آثار معماری در دوران اسلامی قرار دارد؛ این بناها با اسامی چون: «مدفن»، «مزار»، «قبه»، «مشهد»، «روضه»، «بقعه»، «آستانه»، «قصر» و «امامزاده»، «گنبد»، «مقام»، «مقبره»، در ایران یاد می‌شود. این نوع بناها از سدهٔ چهارم هجری‌قمری با پدیدآیی سلسله‌های مختلف محلی در شرق و شمال ایران رواج یافت (گرابار، ۱۳۷۵: ۱۶).

حاکمان محلی در منطقهٔ مازندران که از قرن دوم هجری‌قمری گرایش‌های شیعی و علوی داشتند، در قرون بعدی نیز از اندیشه‌ها و باورهای شیعی حمایت می‌کردند. این حمایت در معماری بیشتر در قالب مقابر برجی بر مزار امامزادگان شیعی تجلی‌یافت. در نتیجه می‌توان گفت که این مزارها دارای کارکرد نمادین، کارکرد دینی، مذهبی، تبلیغی و کارکرد سیاسی نیز بوده است؛ زیرا حاکمان با ساخت آن، مذهب موردنظر خود را نیز تبلیغ می‌کردند.

مقابر برجی متبرکه هم‌چون امامزاده‌ها، شاخص‌ترین نوع معماری این منطقه را تشکیل می‌دهد. عمدهٔ این بناها به‌دلیل آن‌که جنبهٔ زیارتگاهی یافتند و صرفاً یک آرامگاه سادهٔ غیرمذهبی نبوده و از تقدس ویژه‌ای در نزد مردم برخوردار هستند. یک تالار مستطیل یا مربع‌شکل در راستای محور ورودی آن قرار داده شد که در این بخش فرایض دینی و بعضی مراسم مذهبی چون ادای نماز و مراسم احیاء و سوگواری، دعا و ادای نذر انجام می‌گرفت؛ ازجمله معروف‌ترین امامزاده‌های این منطقه، «امامزاده ابراهیم» در روستای شاه‌ناجَر است. «برج مقبرهٔ طاهر و مطهر» در روستای هزارخال، «مقبرهٔ سیدمحمد کیادبیر صالحانی» در روستای صالحان، «مقبرهٔ درویش‌رستم لاشک» و «مقبرهٔ درویش‌رستم و شهراگیم» در روستای اطاقسرای زانوس، ازجمله بناهای مهم آرامگاهی منطقهٔ کجور هستند که ازنظر سبک معماری و قدمت تاریخی (قرون هشتم و نهم هجری‌قمری) از اهمیت فراوانی برخوردار هستند.

یکی از عناصر و پدیده‌های مهم با سابقهٔ طولانی در معماری اسلامی ایران بعد از مساجد، بناهای آرامگاهی و بقاع متبرکه است، که با اشکال و ابعاد مختلف از حیث تاریخی-هنری، سیاسی، اجتماعی و مذهبی دارای اهمیت فراوانی است. این نوع بناها میراث غنی گذشتگان ما را عرضه می‌دارند و هم سند معتبر هویت تاریخی، فرهنگی و اعتقادی را شامل می‌شود. این پژوهش درنظر دارد با بررسی روشمند و مطالعهٔ دقیق به تعامل هنر ایرانی و اندیشه‌های شیعی در معماری بناهای یادمانی-مذهبی و هم‌چنین پیوند سیاست و مذهب در ظرف هنر بپردازد.

پرسش و فرضیهٔ پژوهش: این پژوهش سعی‌در پاسخ‌گویی به پرسش ذیل را دارد؛ بناهای مقابر برجی‌شکل دوران اسلامی در کجور دارای چه کارکرد بوده است؟ بسیاری از بناهای برجی‌شکل در دوران اسلامی دارای کارکردهای چندگانه هستند، این بناها علاوه‌بر دارا بودن عناصر مذهبی و کاربرد تدفینی نمایانگر دیگر کارکردهای چون نوع تفکرات مذهبی و سیاسی جامعهٔ آن روزگاران است.

روش پژوهش: روش‌شناسی پژوهش براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات توصیفی-تاریخی است. چگونگی گردآوری اطلاعات در این پژوهش به‌روش اسنادی (کتابخانه‌ای) است.

پیشینهٔ پژوهش

تاکنون دربارهٔ ساخت مقابر در کشورهای اسلامی بحث‌های زیادی صورت گرفته است. مقابر پس از مساجد مهم‌ترین بناهای دوران اسلامی محسوب می‌گردند؛ به‌همین دلیل، نظر هنرشناسان و پژوهشگران را به خود جلب نموده و تحقیقات عمده‌ای درمورد آن‌ها صورت‌پذیرفته است. در ایران نیز محققان زیادی نظیر «آندره گدار»، «ماکسیم سیرو»، «روبرت هیلن‌براند»، «ریچارد فرای»، «ارنست کونل»، «آرتور اپهام پوپ»، «کریستین پرایس» و «دونالد ویلبر»، هم‌چنین پژوهشگران ایرانی نظیر: «محمدکریم پیرنیا»، «منوچهر ستوده» و «محمدیوسف کیانی» به پژوهش درخصوص این بناها پرداخته‌اند. باوجود آن‌که مقبره‌ها توجه بسیاری از محققان را به خود جلب نمودند، ولی تنوع معماری و تزئینات آن‌ها باعث‌شده که هنوز زمینهٔ بسترهای مناسبی برای انجام کارهای پژوهشی در این‌زمینه فراهم باشد. در این‌میان، تعدادی از پژوهش‌های صورت‌گرفته در این‌زمینه را می‌توان در ذیل به آن اشاره نمود.

«سپیده عسگری» (۱۳۸۰) در مقالهٔ «معماری محلی مازندران (سه امام‌زاده شهر ساری)» که برگرفته از رسالهٔ کارشناسی‌ارشد نگارنده در رشتهٔ باستان‌شناسی دانشگاه تهران است، به معرفی و توصیف و تحلیل بنای سه امام‌زاده شهر ساری با نام‌های «امام‌زاده قاسم»، «امام‌زاده زین‌العابدین» و «امام‌زاده عباس» پرداخته است.

«رضا نظری‌ارشد» (۱۳۸۴) در مقالهٔ «بناهای آرامگاهی همدان در دورهٔ اسلامی» که خلاصه‌ای از پایان‌نامهٔ ایشان به‌راهنمایی «سوسن بیانی» است، پس از پرداختن به ملاحظات جغرافیایی و تاریخی منطقه مورد پژوهش و مباحث مربوطه به جغرافیای تاریخی منطقه، به توصیف و تحلیل معماری بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوران اسلامی پرداخته است.

«کامبیز کبیری» (۱۳۸۶) در مقالهٔ «بنای سنگی میدانک، برج-مقبره‌ای در سرزمین رویان» پس از پرداختن به چیستی مقابر آرامگاهی و موقعیت جغرافیایی، سیاسی، تاریخی رویان به معرفی و بررسی معماری برج‌مقبرهٔ میدانک پرداخته و بیان می‌دارد که این بنای آرامگاهی نباید پیش‌تر از قرن نهم و یا حداقل قرن هشتم هجری‌قمری احداث گردیده باشد؛ در این‌میان نگارنده اعتقاد دارد که این مقابر از نظر نقشه، تزئینات و سبک معماری تحت‌تأثیر بناهای اولیهٔ مازندران شرقی و گلستان، یعنی مقابر گنبد قابوس، برج لاجیم، برج رسکت و برج رادکان غربی هستند.

«حسن هاشمی‌زرج‌آباد» (۱۳۸۶) در مقالهٔ «نقش و جایگاه مقابر برجی مازندران غربی در معماری اسلامی» ضمن اشاره‌ای مختصر به‌دلایل و انگیزه‌های احداث مقابر برجی در مازندران غربی با تکیه‌بر شیوهٔ پژوهش میدانی باستان‌شناسی، نقش و جایگاه این بناها در معماری اسلامی ایران از بُعد شیوه، خلاقیت‌های معماری و ساختمانی، به‌ویژه در بُعد مقاومت، شیوهٔ ساخت گنبد (دوپوش، سقف برجی و هرمی‌شکل) و هنرهای کاربردی (تزئینات بنا) و نوع مصالح به‌کاررفته با توجه به زمینه‌های مستعد اقلیمی-اجتماعی این منطقه، در پایان ضمن تجزیه و تحلیل، نتایج مطالعات انجام‌شده با ویژگی‌های معماری مقابر برجی سایر مناطق همجوار (شرق مازندران، گلستان و گیلان) مقایسه می‌نماید.

«سید مهدی موسوی‌کوهپر» و «رحمت عباس‌نژادسرستی» (۱۳۸۶) در مقالهٔ «معرفی چند مقبرهٔ برجی‌شکل رویان کهن» تلاش داشتند تا با معرفی چند بنای برجی‌شکل برجای‌مانده در منطقه، به بخشی از تاریخ درخشان رویان کهن در دوران اسلامی بپردازند.

«بهلولی نیری» (۱۳۹۱) در مقالهٔ «مقابر برجی سده‌های میانی ایران» به بررسی کتابی در همین زمینه با عنوان مقابر برجی سده-های میانی ایران (مطالعه‌ای نگاره‌شناختی) به‌قلم «عباس دانشوری» پرداخته است.

«بیگدلی» و «ترابی» (۱۳۹۷) در پژوهشی به «بررسی ماهیت معماری برج‌های آرامگاهی شهرستان ایجرود» با توجه به این اصل که مطالعات پهنه‌های فرهنگی منطقه‌ای و دقت در ساختار معماری آن‌ها در مقایسهٔ نقشه و سایر عناصر معماری با برج‌های آرامگاهی شناخته‌شدهٔ دیگر و هم‌چنین توجه به برخی نکات در متون تاریخی نشان می‌دهد که کارکرد اصلی و اولیه این‌گونه بناها تدفینی بوده و علاوه‌بر موارد یادشده، قرارگیری چنین بناهایی درمیان گورستان‌های تاریخی در بسیاری از نقاط کشور، ازجمله مقابر برجی زنجان می‌تواند دلیلی دیگر بر عملکرد آرامگاهی این گونه بناها باشد، به توصیف دو بنای برجی استان زنجان که در دو منطقه جغرافیایی جداگانه قرار دارند، عناصر معماری آن‌ها با دیگر بناهای مشابه در استان و خارج از آن‌را مورد مقایسه قرار داده و کارکرد اصلی بناها را با عنوان برج‌های آرامگاهی مشخص نموده‌اند.

اندیشهٔ اسلامی

بی‌شک اندیشهٔ اسلامی از مهم‌ترین جریان‌های فکری تأثیرگذار بر هنر ایرانی دوران اسلامی بوده است. میان هنر ایرانی و اندیشهٔ اسلامی (شیعی) رابطهٔ بسیار ظریف و عمیقی برقرار است، آن‌چه هنرمند انجام می‌دهد در راستای ارتباط انسان با خدا و شناخت جمال و جلال الهی است و هنر وسیله‌ای متعالی برای رسیدن به این شناخت است. اندیشه‌های حکمی زیربنای نظری آثار هنری هستند که مطالعهٔ آن‌ها امکان دست‌یابی به مبانی فکری و بنیان‌های هنر اسلامی ایران را ممکن می‌سازد و احتمالاً الگوها و روش‌هایی به‌دست می‌دهد که با مطالعه و به‌کارگیری آن‌ها در دوران معاصر نیز بتوان آثاری ارزشمند خلق کرد. درمیان هنرهای دوران اسلامی، معماری به‌دلیل اهمیتش در طول تاریخ و ارتباطی که با زندگی همهٔ اقشار جامعه دارد مورد مناسبی برای مطالعهٔ تعامل متقابل اندیشهٔ اسلامی (شیعی) و هنر ایرانی است.

پیشینهٔ مقبره‌های برجی‌شکل

«سیدصدر» در تعریف برج می‌نویسد: «برج به بنای بلند و مدور یا چندضلعی گفته می‌شود، یا ساختمان بلند و مستحکم کنار بارو با قلعه و یا میان جاده‌ای برای دیده‌بانی و نگهبانی» (سیدصدر، ۱۳۸۱: ۹۰)؛ و هم‌چنین «پیرنیا» می‌نویسد: «گاهی برج‌ها به‌عنوان نشانه بر سر مدفن بزرگان و مشاهیر ساخته شده که درحقیقت نوعی آرامگاه شمرده می‌شوند؛ درواقع در اینجا علاوه‌بر کارکرد دیده‌بانی به

کارکرد دیده شدن خود برج اشاره می‌شود، برج‌های مقبره‌ای، با فرم‌ها و شکل‌های گوناگون توانستند تأثیرات اهداف و عملکردهای گوناگون را در خود نمایان سازند» (پیرنیا، ۱۳۹۵: ۱۷۰).

«محمدیوسف کیانی»، در کتاب تاریخ هنر معماری ایران در دورهٔ اسلامی در تضیح و تفسیر پیشینهٔ مقابر برجی می‌نویسد: «در اواخر سدهٔ چهارم هجری‌قمری مقبره‌های برجی‌شکل با ساخت گنبد قابوس آغاز شده‌اند. این مقابر تا قرن ۱۱هـ.ق. با تنوع زیادی از نظر: نقشه، شکل، معماری و تزئینات ساخته شده‌اند و با توجه به مختصات محلی مصالح بوم‌آورد، هم‌چنین بر پایهٔ نبوغ و ابتکار معماران هنرمندان محلی با الهام‌پذیری از ایدهٔ کلی ساخت مقابر برجی ایجاد گردیده‌اند. گنبد چهل‌دختران دامغان، برج طغرل ری، گنبد سرخ مراغه، برج‌های دوقلوی هشت‌ضلعی خرقان قزوین، از مهم‌ترین مقابر این دوره به‌شمار می‌آیند. در سده‌های هفتم و هشتم هجری‌قمری معماری آرامگاه‌ها از سبک دورهٔ سلجوقی اقتباس گردید. معماران این دوره از نقشه، نوع مواد و مصالح و روش ساختمانی دورهٔ سلجوقی پیروی کردند و مقبرهٔ برجی‌شکل دورهٔ سلجوقی را نهادینه نمودند» (کیانی، ۱۳۷۴: ۳۴).

در دورهٔ ایلخانی پیشرفت معماری و رونق مقبره‌سازی به‌طور خاص به‌گونه‌ای متمایز حاصل شد. «مقبرهٔ الجایتو» یا همان «گنبد سلطانیه» به‌عنوان شاهکارهای جهانی و هم به‌صورت آثار برجستهٔ محلی تجلی‌یافته، یکی از مهم‌ترین و زیباترین مقابر برجی‌شکل دوران اسلامی بوده است (گودرزی و شفیعی‌امریی، ۱۳۹۹: ۵).

بناهای آرامگاهی در کجور

بناهای آرامگاهی در کجور و بررسی آن‌ها می‌تواند موارد بسیاری را روشن و به بیشتر پرسش‌های پیرامونی پاسخ دهد. شکل و نمای ظاهری، ساختار، مصالح به‌کاررفته، فضاهای مورداستفاده، گنبد و کتیبه‌های بنا خود نشان از وجود ارتباط تنگاتنگ تاریخی-فرهنگی مردم منطقه با شرایط معاصر آنان دارد. آرامگاه‌هایی هم‌چون، بنای آرامگاهی «سیدمحمد کیاسلطان (امامزاده دبیرصالحانی)»، بنای آرامگاهی امامزادگان طاهر و مطهر (ملک‌کیومرث بن بیستون)، به‌عنوان نمونه به‌تفصیل اشاره می‌گردد.

بنای آرامگاهی سیدمحمد کیاسلطان

«آرامگاهی سیدمحمد کیاسلطان (امامزاده دبیرصالحانی)» (شمارهٔ ثبت ۳۶۵۹) معروف به «امامزاده دبیرصالحانی» در روستی صالحان در بخش کجور از توابع شهرستان چالوس در استان مازندران است. تمامی اطراف بنا توسط دیوار سنگی محصور گردیده و تنها راه ارتباطی و دسترس آن از ضلع غرب است. این بنا همانند اکثر بناهای آرامگاهی به جهت تقدس و احترامی که برای آن قائل هستند در اطراف آن گورستانی به‌وجود می‌آوردند که بنای سیدمحمد کیاسلطان (امامزاده دبیرصالحانی) از این امر مستثنی نبوده است (سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور، ۱۳۸۶)، (تصویر ۱).

- تاریخچهٔ بنا

«میرظهیرالدین مرعشی» مؤلف کتاب تاریخ طبرستان و رویان و مازندران در سال ۸۷۱هـ.ق. از این مقبره بازدید نموده است. او نسب «سیدمحمد کیاسلطان» را این‌چنین ذکر می‌کند: «محمد بن ابراهیم بن علی بن عبدالرحمان بن القاسم بن الحسن بن زید بن الحسن ابن علی المرتضی علیهم‌السلام» (مرعشی، ۱۳۶۸: ۳۷۴).

هم‌چنین «میرزاحسن‌خان اعتمادالسلطنه» از رجال دورهٔ قاجار نیز در سال ۱۳۰۳هـ.ق. از این مقبره بازدید نموده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۳: ۲۹۰).

تصویر ۱: برج مقبره‌ای سیدعلی کیاسلطان (سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور، ۱۳۸۶).
Fig. 1: Seyed Ali Kiyasultan tomb tower (Cultural Heritage and Tourism Organization of the country, 2016).

- مصالح

مصالح ساختمانی بنای اصلی آرامگاهی «سیدمحمد کیاسلطان (امامزاده دبیرصالحانی)» به‌شرح زیر است.

- پایهٔ هشت‌ضلعی از سنگ و ملات ساروج با ارتفاع ۲/۵۰ متر ساخته شده است.
- دیواره‌ها و گنبد بنا از آجر با ملات گچ و آهک احداث شده است.
- دیگر بنای الحاقی این آرامگاه: مسجد-کفش‌کن، هم‌شیره با مصالح بومی نظیر سنگ‌ها و ملات گل که در حال‌حاضر نیز بعضی از اهالی روستای صالحان جهت ساختمان‌سازی از آن استفاده می‌نمایند، ساخته شده است.
- از چوب جهت پوشش سقف بنای کفش‌کن و هم‌شیره استفاده گردیده تنها طاق قسمت اول بنای هم‌شیره با آجر زده شده است.

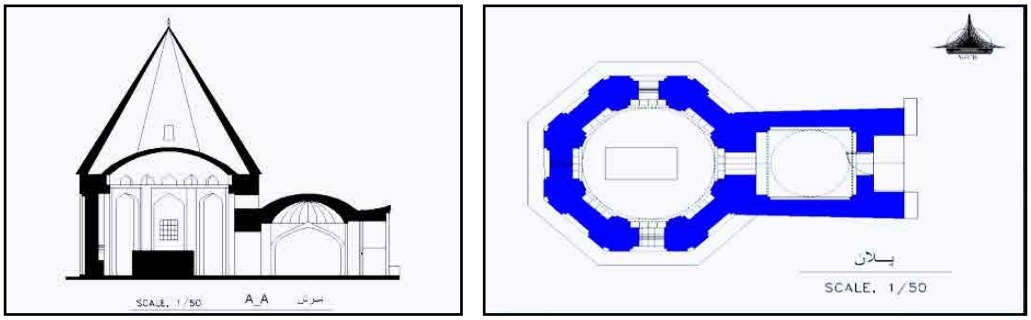
- قسمت اصلی بنا

این بنا دارای هشت‌ضلع است و در ضلع شمالی یک مسجد قدیمی در قسمت شرق بنا دو مسجد و کفش‌کن و در ضلع جنوب آن بنای هم‌شیره قرار دارد؛ هم‌چنین تنها راه ورودی آن از ضلع جنوب‌شرقی است. این بنای به‌لحاظ شکل معماری با بناهای «امامزاده سی‌وسه‌تن» مربوط به قرن ششم هجری‌قمری و «بقعهٔ درویش‌امیر» مربوط به قرن نهم هجری‌قمری قابل مقایسه است.

نمای خارجی بنا: بنای اصلی برروی پایهٔ سنگی واقع شده که مصالح آن با آجر و ملات گچ و آهک است. اضلاع بنا دارای شیارهای تزئینی است که از قسمت پایهٔ سنگی تا گنبد تعبیه شده است. هر ضلع بنا به‌وسیلهٔ نه طاق‌نمای کوچک تزئین شده و بالای آن گنبد ساخته شده است، سه خفنگ چوبین مشبک روی بدنهٔ اصلی بنا در دو جهت غربی و جنوبی قرارداد؛ نورگیر آن چوبی و با آیات قرآنی و دعا بر روی آن منبت‌کاری و مزیّن شده است.

مسجد

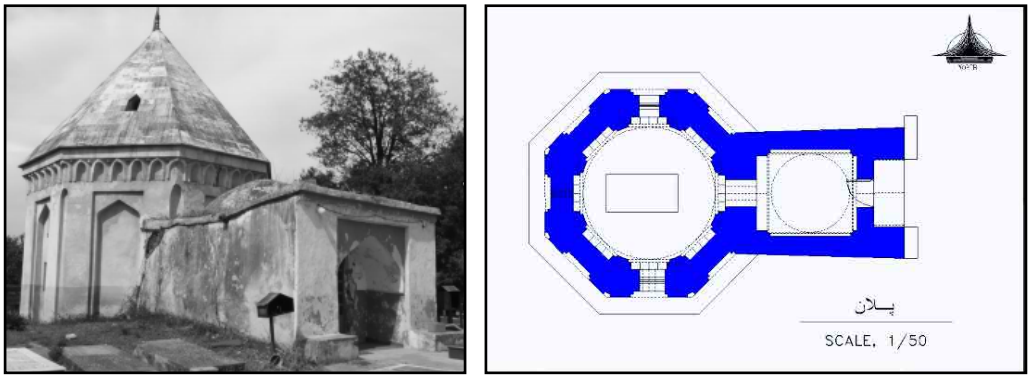
در بخش شرقی بنا، فضایی مربع‌شکل مسجد که راه دسترسی به بخش داخلی صحن بنا است وجود دارد؛ سقف بنا گنبدی‌شکل بوده که از ضلع شرق به فضای کفش‌کن و از ضلع جنوب به‌وسیلهٔ در ورودی چوبی به بنای الحاقی موسوم به هم‌شیره منتهی می‌شود. فضای کفش‌کن در ضلع شرقی مسجد قرار دارد. سقف بنا به‌صورت مسطح و چوبی است. در ورودی کفش‌کن دارای ستون‌های چوبی با تزئینات سرشیر بوده که فواصل ستون‌ها، با نردهٔ چوبی پوشانده شده است (نقشه ۱).

نقشهٔ ۱: نقشه و برش نمای برج‌مقبره‌ای سیدعلی کیاسلطان (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Map. 1: Map and section of the facade of Seyyed Ali Kiasultan's mausoleum tower (Author, 2019).

گنبد

نمای خارجی گنبد آرامگاه از نوع گنبد رُک و دو پوشه است که بر بالای طاق‌نما قرار گرفته است. مصالح ساخت آن از آجر و ملات گچ و آهک است. نمای داخلی، گنبد برروی پایه‌های هشت‌ضلعی واقع شده است. قسمت داخلی گنبد با گچ اندود پوشانده شده است، که به‌نظر می‌رسد در دوره‌های متفاوت به منظور مرمت گچ‌اندود شده و به‌همین‌دلیل در صورت وجود عناصر تزئینی مانند نقاشی و...، این تزئینات از بین رفته است (نقشه ۲).

نقشهٔ ۲: نقشه و نمای مسجد برج‌مقبره‌ای سیدعلی کیاسلطان (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Map. 2: Map and view of Seyed Ali Kiasultan's mausoleum tower mosque (Author, 2019).

قسمت داخل بنا

ورودی اصلی در قسمت جنوب‌شرقی قرار دارد. برای ورود به بنای اصلی از ورودی کفش‌کن که به‌وسیلهٔ پله به بخش مسجد رسیده وارد شد و از آنجا به ورودی اصلی که در جهت شرق بنا واقع‌شده است، می‌رسیم. کف بنا با ملات کاهگل و سنگ‌های قلوه‌ای پوشانده شده است. تمامی دیواره‌های اصلی تا زیر گنبد با گچ اندود شده است. در هر سمت اضلاع داخل بنا، صفهٔ کوچکی به دهانهٔ ۲۱۰ و عمق ۸۳ سانتی‌متر ساخته‌شده که به دو قسمت تقسیم شده است. قسمت پائین

دارای یک طاق جناغی است که نیمی از صفه را پر می‌کند و بالای این قسمت رفی با طاق هلالی است (تصویر ۲). نورگیرها از بیرون بنا در روی دیوار کار گذاشته شدهٔ نورگیرها به‌شکل پنجرهٔ مشبک چوبی با گره‌چینی یا شکل طاق هلالی است. این سه عدد خفنگی مشبک از جنس چوب در اضلاع غرب و جنوبی زیر طاق قرار دارد. در ورودی بنا اصلی دارای بلندی ۱۶۲ و پهنای ۴۶ سانتی‌متر و قاب و لَت دولنگه‌ای است؛ متأسفانه در چوبی قدیمی بنا که با هنر منبت تزئین شده بود و به‌خط ثلث، با مضامین قرآنی بر روی آن کنده شده بود، در دهه‌های گذشته به سرقت رفته است.

تصویر ۲: نمای داخلی گنبد برج‌مقبره‌ای سیدعلی کیاسلطان (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 2: The interior view of the dome of Seyed Ali Kiasultan's mausoleum tower (Author, 2019).

قسمت داخلی مسجد الحاقی

ورودی مسجد الحاقی در جبههٔ شرقی واقع شده است؛ در ورودی مسجد متعلق به دورهٔ اخیر است. قسمت داخلی مسجد به‌صورت مربع‌شکل به ابعاد ۳/۵۷×۳/۲۵ متر است، کف مسجد همانند کف بنای اصلی به‌وسیلهٔ سنگ‌های قلوه‌ای و اندود کاهگل پوشیده شده است. سطوح جانبی دیوار با گچ‌اندود گردیده و سقف مسجد به شکل گنبد کلمبه‌ای‌شکل است. دو پنجرهٔ مشبک چوبی به شکل قرینه در اضلاع شمالی و جنوبی نور کافی بنا را تأمین می‌کنند؛ این پنجره در دهانه‌ای هلالی‌شکل که از داخل دارای عمق است، تعبیه شده است. در چهار طرف، چهار طاق‌نما با طاق جناغی ساخته شده و روی این چهارطاق جناغی گنبد را ساختند.

- تزئینات بنا

نمای خارجی و بدنهٔ اصلی سازه، آجرچینی معمولی دارد و در هیچ قسمت بنا از تزئینات آجرچینی خاص مشاهده نمی‌شود. تنها تزئینات نمای خارجی همان طاق‌کوچک که در اصطلاح معماری اسلامی به «سینه‌کفتری» مشهور است در زیر گنبد قرار گرفته است؛ به تعداد نُه طاق‌نمای تزئینی در هر اضلاع نمای خارجی خودنمایی می‌کنند. از سایر نوع تزئینات بنا می‌توان به موارد مکشوف از کاوش باستان‌شناسی در ضلع شمالی بنا اشاره کرد؛ تعدادی گچ‌بری و یک عدد کاشی زرین‌فام است که بسیار آسیب‌دیده و غیرقابل مطالعه است. با این‌اوصاف؛ به‌نظر می‌رسد با توجه به امکانات محلی بخش‌های مهم بنا به‌صورت موردی دارای تزئینات گچ‌بری و کاشی‌کاری بوده است.

- کتیبه‌های بنا

درحال‌حاضر تمامی بنا فقط یک مورد کتیبهٔ چوبی منبت‌کاری شده با تزئینات اسلیمی مستطیل‌شکل در قسمت پیشانی نمای اصلی خارجی ضلع غرب بنا حدفاصل بین سنگی و نورگیر قرار گرفته، وجود دارد. میرزاحسن‌خان اعتمادالسلطنه اشاره دارد: «در سال ۱۳۰۳هـ.ق. که از این مقبره دیدن نموده، کتیبه‌های درب و صندوق چوبی این بنا را قرائت کرده است».

کتیبهٔ چهارچوب در ورودی که به خط ثلث نوشته شده بود، عبارت بود از: «بسم‌الله الرحمنِ الرَّحِیمِ انّا فَتَحْنا لَکَ فَتْحاً مُبِیناً اَلَیَّ عِنْداللَّهِ حَوْزاً عَظِیماً اَللَّهُ مُفَتَّحُ الابوابِ مُسَبَّب الاسباب هذا عُمَّارُهُ اَلْمَشْهَدُ مُقَدَّسٌ وَ تُرَبِّیهِ وَ مُعْطِر سُلْطَانِ اَلْعَارِفِینَ بُزْهَانِ اَلْمُحَقِّقِینَ تاج اولواطین ظینقه رَسُولُ رَبالِعَالَمِین اِبْوَالْمَعَارِفِ سُلْطَانَ مُحَمَّدْبِیرَکِیَّا صَالِحانِي قُدْسَاللَّهِ سَرَّهُ اَمَر بِهَذَا اَلْعَمَّارِهْ وَ اَلْبَاب اَلْمُلْکُ وَ اَلْعَظْمِ وَ لاَ متندار اَلْمَعْظَمِ جَلاَلُ اَلدُّوْلهِ وَ مَلِکَ اَسْکُنْدُر بْنِ اَلمَلِکِ المرحوم شَرَفَالدُّولهِ بیستونَ خَلاَ اَللَّهُ مَلَکَ وَطابَ ثَرَاهُ فِي تَارِیخِ مَاهْ مُبَارَکٌ مُحْرِمٌ سِنُّهُ عَشِیرِینِ وَ ثَمَانِمَانَهُ الهجریه اَلنَّوَیهُ (هَجَرِي قُمْرِي)».

کتیبهٔ صندوق چوبی که به‌خط نسخ نوشته شده به قرار زیر است: «... ملک کیومرث جل الله خلال عدالته مویدا علی روس المؤمنین الیوم‌الدین. ابن غفران پناه فردوس دستگاه ملک صحن طاب ثراه و جعل الحنه مثواء فی تاریخ ذی‌الحجه سنته اربع و ستین و تسعمائه (۹۶۴هـ.ق.) عامل هذا الصندوق المبارک اقل العباد علاءالدین بن محمد النجار و کاتبه العبد حاجی محمد گیلانی». از این عبارت مشخص است که این صندوق به مرقد مبارک «امامزاده محمد دبیرصالحانی» بوده و «ملک کیومرث» در تاریخ فوق‌الذکر آن‌را مرمت کرده است، اما تاریخ دقیق ساخت آن مشخص نیست.

کتیبهٔ دیگر صندوق بدین‌قرار است: «هَذَا اَلصُّنْدُوقُ وَ اَلْمَرْقَدُ الْمُنورُ الْمَغْفُورُ بِعَواطِفِ المِلکِ اَلْقُدُّوسِ مَلَکِ کَاوِسِ بْنُ اَلْمَلِکِ کَبِیرُ ملک جهانگیرین اَلْمَرْحُومُ مَلِکُ کَاوُسٍ طالباللَّه ثراهُم وَ جَعَلَ اَلْجَنَّهُ مَثْوَاهُمْ وَ مَصْنُوعٌ فِي مُحَرَّمِاَلْحَرَامِ اِرْبَعَ».

برج‌مقبرهٔ طاهر و مطهر (ملک کیومرث بن بیستون)

این بنا در روستای هزارخال در کجور-صالحان واقع است. اطراف بنا را به جهت تقدس و احترامی را که برای آن قائل هستند، گورستان اهالی روستای خاچک و هزارخال فراگرفته که بعضی از سنگ‌های قبر موجود در گورستان مذکور تاریخی بین ۱۲۹۰-۱۳۰۹هـ.ق. دارند. ارتفاع بنا با توجه به آزادسازی اطراف بنا از آوار از سطح زمین ۱۵ متر است (سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور، ۱۳۸۶)، (تصویر ۳).

قدیمی‌ترین سندی که در آن از بنای مذکور یاد شده است، تاریخ طبرستان، رویان، مازندران اثر سید ظهیرالدین مرعشی است (مرعشی، ۱۳۶۸: ۳۲۵). نام‌برده در سال ۸۶۳هـ.ق. از قریهٔ هزارخال و بنای موردنظر بازدید نمود؛ هم‌چنین میرزاحسن‌خان اعتمادالسلطنه نیز در سال ۱۳۰۳هـ.ق. از این بنا دیدن کرد. این بنا به‌دستور یکی از حاکمان وقت به‌نام ملک کیومرث بن بیستون برای دو تن از سادات منطقه به‌نام «طاهر و مطهر» ساخته شد، درواقع او وصیت کرد در حد وسط ایشان با اختلاف سطح پایین‌تر از آن دفن گردد و طبق وصیتش او نیز در این بنا دفن گردید (سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور، ۱۳۸۶).

- ویژگی‌های فنی و معماری

بنای برج‌مقبره با مواد و مصالح دارای ویژگی‌های مهم زیر ساخته شده است.

- پایه‌های قطور چهارضلعی بنا.

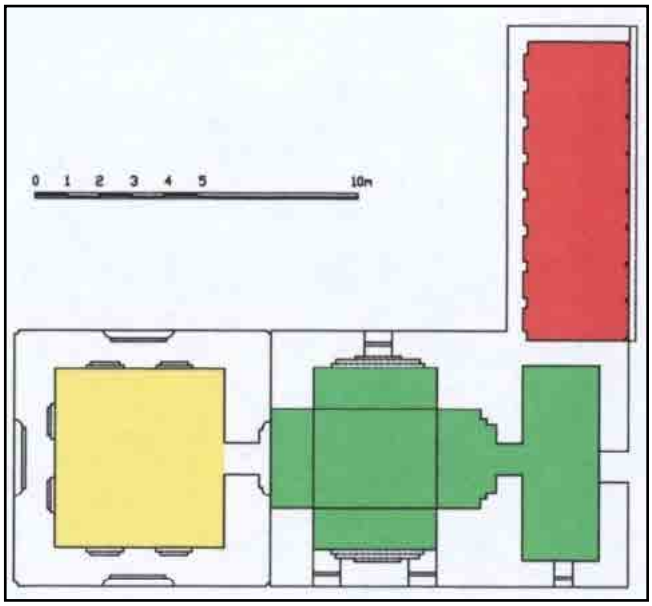

تصویر ۳: برج مقبره‌ای طاهر و مطهر در روستای هزارخال کجور (kojur.ir).
Fig. 3: A pure and pure tomb tower in the village of Hazar Khal Kojur (kojur.ir).

- استفاده از سنگ‌های لاشه‌ای و ملات گل و آهک که استحکام بنا را بسیار پایدار نموه است.
- احداث کفش‌کن با آجر و پوشش مسطح.
- ساخت مستحکم بدنهٔ اصلی سازه و گنبد از آجر و ملات گچ و آهک.
- الحاق بنای با ستون‌های چوبی.
- احداث بنای سقانفار در بخش شرقی با فاصلهٔ ۲۰ متر (نقشه ۳).

بنای آرامگاه طاهر و مطهر

بنای آرامگاه دارای چند قسمت است؛ پایه و اضلاع، قسمت اصلی سازه، و اماکن اصلی بنا مثل مسجد، کفش‌کن و سقانفار است. بنای اصلی دارای پایهٔ سنگی مکعبی به عمق تقریبی ۱/۵متر است که در حین انجام عملیات مرمت و نجات بخشی این اثر معماری در سال ۱۳۸۱هـ.ش. کشف گردید. نقشهٔ بنا چهارضلعی در جبههٔ شرقی بنای مسجد، کفش‌کن، واقع است. ورودی

نقشهٔ ۳: برج‌مقبره‌ای طاهر و مطهر در روستای هزارخال کجور (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Map. 3: A pure and pure tomb tower in the village of Hazar Khal Kajur (Authors, 2019).

اصلی بنا در ضلع شرقی و از طریق کفش‌کن امکان‌پذیر است. بنای آرامگاهی امامزادگان طاهر و مطهر با بناهای نظیر: «امامزاده صالح» ساری، «امامزاده عبدالله» آمل، «امامزاده قاسم» آمل و ... قابل مقایسه است.

- تزئینات خارجی و داخلی بنا

قسمت اصلی سازهٔ بنا برروی پایه‌های سنگی قطور و مکعبی است و مصالح بدنهٔ سازه از آجر و ملات گچ مستحکم شده است. دیواره‌ها بنا به‌وسیلهٔ آجرچینی بسیار زیبا و منحصربه‌فرد تزئین شده است. گیلوئی مرکب در زیر گنبد شامل گیلوئی مقرنس یک ردیفِ است که بر بالای آن یک قوس هلالی کوچک قرار دارد. در قسمت بالای این ردیف گیلوئی یک ردیف نوار تزئینی «دندان‌ارّه‌ای» یا اصطلاحاً «دندان‌موشی» دیده می‌شود. هر یک از اضلاع بنا دارای طاق‌نما و شیارهای تزئینی عمودی در چهار کنج بنا است. در داخل طاق‌نمای ضلع جنوبی و شمالی پنجرهٔ جنوبی مشبک، نور کافی بنا را تأمین می‌نماید (تصویر ۴).

ارزش و اهمیت ویژهٔ این بنای تاریخی نسبت به سایر بناهای آرامگاهی استان به‌دلیل وجود کتیبه با مضامین و عنوان سازندهٔ بنا، و هم‌چنین آیاتی از قرآن در حدفاصل بین طاق‌نما و مقرنس در تمامی اضلاع چهارگانهٔ بنا است.

مسجد

در جبههٔ شرقی بنا اصلی، فضای مربع‌شکل مسجد واقع است؛ سقف بنا دارای گنبد آجری کلمبه‌ای‌شکل بوده که از ضلع شرق به کفش‌کن منتهی می‌گردد. فضای کفش‌کن در جبههٔ شرقی بنا مسجد قرار دارد. سقف بنا برخلاف بنای مسجد دارای پوشش مسطح چوبی است.

تصویر ۴: تزئینات خارجی و داخلی بنا برج مقبره‌ای طاهر و مطهر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 4: The external and internal decorations of the tower of Tahir and Motahar tombs (Authors, 2019).

سقانار

این بنا در ضلع شرقی بنای اصلی به فاصلهٔ تقریبی ۲۰متری از آن واقع است؛ پایهٔ بنا از سنگ لاشه‌ای و رودخانه‌ای و بخش فوقانی با ستون‌های چوبی و پوشش لَت که از مصالح بومی منطقهٔ کجور است، ساخته شده است. در بخش بیرونی در ارتفاع ۵۰سانتی‌متری سکویی احتمالاً جهت استراحت زوار و بازدیدکنندگان تعبیه گردیده است.

گنبد

گنبد بنا آرامگاهی (برج مقبره) امامزادگان طاهر و مطهر (ملک کیومرث بن بیستون) دو پوشه و از نوع گنبدهای رُک مخروطی‌شکل است که بلافاصله بالای طاق‌نما و تزئین دندان‌موشی قرار دارد. مصالح گنبد از آجر و ملات گچ است. راه ورود به داخل گنبد در نمای ضلع شرقی است. بر چهار

گوشهٔ بنا، چهار گوشوار (فیلپوش) زده شده و کمربند هشت‌ضلعی گنبد را به‌وجود آورده‌اند، این بخش منطقهٔ انتقالی گنبد را تشکیل می‌دهد.

بخش داخلی گنبد

بخش داخلی گنبد بر روی چهار فیلپوش که آن‌هم بر روی پایه‌های چهارضلعی است، واقع‌شده است. قسمت مرکزی آن دارای تزئینات گل‌وبوته، شمسه با رنگ‌بندی متنوع تزئین گردیده و در بخش‌های دیگر گنبد فقط اندود و گچ پوشانده شده است.

بخش داخلی بنا

بخش داخلی بنا چهارضلعی است؛ کف بنا درگذشته به‌وسیلهٔ سنگ‌های قلوه‌ای که با کاهگل اندود شده، پوشانده بود. برای ورود به بخش داخلی بنا، ابتدا باید از ورودی کفش‌کن در بخش شرقی و در داخل مسجد قرار دارد عبور کرد و پس از عبور از آن به مسجد رسید. درب ورودی بنای اصلی دارای قاب دو لنگه‌ای چوبی است؛ قسمت فوقانی ورودی نورگیر چوبی مشبک با قوس جناغی که بخشی از نور داخل صحن را تأمین می‌نماید وجود دارد. بنا از نظر هنر معماری و تزئینات منحصربه‌فرد و دارای اهمیت و ارزش بالای بوده و هم‌چنین این بنا دارای درب بسیار زیبا بوده و احتمالاً دارای کتیبه‌ای نظیر ضریح و صندوق را داشته است، این امر سبب شده که از لحاظ معنوی و فرهنگ دارای ارزش بسیار باشد و درنهایت با توجه به اهمیت آن، در دهه‌های اخیر مورد چپاول و غارت قاچاقچیان آثار فرهنگی قرار گرفته است.

- تزئینات

مقرنس‌های طاق‌نماها فیلپوش‌ها، شیوهٔ آجرچینی به‌گونه‌ای استادانه نقش اصلی ترکیب با ترتیبی هماهنگ، متقارن و ساده در بنا از ویژگی‌های تزئینی بنا است، در این بنا تأکید بر عناصر معماری به‌عنوان عنصر تزئینی است.

در هر یک از اضلاع نمای بیرونی یک طاق‌نما با قوس جناغی، نغول‌های افقی مستطیل و شیارهای عمودی وجود دارد؛ این عناصر معماری علاوه‌بر این‌که دیوارها را از سادگی درآورده، بلکه به‌نوعی خاص بنا را آراسته و تزئین نموده است. عمده تزئین سطوح خارجی آرامگاه با آجرکاری صورت گرفته است. این شیوه در تزئین طاق‌نماها مشخص و نمود بیشتری دارد. در نمای داخلی بنا در زیر گنبد با گچ در یک ردیف به‌صورت مدور مقرنس‌های سینه‌کفتری (طاق‌نمای کوچک) و در بخش فوقانی آن حدفاصل دو تزئین سینه‌کفتری یک ردیف فرورفتگی کوچک هلالی ایجاد کرده‌اند؛ این تزئین مدور به‌وسیلهٔ خطوطی به یک ستارهٔ هشت‌پر تبدیل‌شده که احتمالاً از اضلاع هشت‌گانهٔ گنبد الهام‌گرفته است و همهٔ خطوط در محور مرکزی به یک شمسه ختم می‌گردند (تصویر ۵).

در تزئینات نقاشی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

- نیم‌دایره‌هایی که با سر پیکان در دو ردیف قلم‌گیری سیاه‌رنگ و سبز مزیّن شده.
- مقرنس سینه‌کفتری داخل گلبرگ‌های زیبا.
- نقوش اسلیمی میانهٔ خطوط هشت‌گانه.

نکتهٔ قابل‌توجه در تزئینات نقاشی استفاده از رنگ است. رنگ‌های به‌کار رفته در نقاشی زیر گنبد شامل: قهوه‌ای کم‌رنگ، قهوه‌ای تیره، سبز و آبی است. قسمت‌های فرورفته را با رنگ، تزئین کرده‌اند تا نقوش بهتر و زیباتر جلوه کند.

تصویر ۵: تزئینات خارجی بنای برج‌مقبره‌ای طاهر و مطهر (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 5: External decorations of Tahir and Motahar tower tomb (Authors, 2019).

- کتیبه‌ها

کتیبه‌ها بیشتر شامل آیات قرآنی و نام سازندهٔ بنا است. در اضلاع خارجی بنای در بخش فوقانی طاق‌نماها زیر ردیف گیلوئی دو ردیف نغول باریک مستطیل‌شکل به عرض ۳۰ سانتی‌متری به‌صورت افقی کتیبه‌هایی در آن قرار گرفته است. این کتیبه‌ها از اهمیت به‌سزایی برخوردارند، چراکه تاریخ بنا برروی آن وجود دارد و از این حیث در تاریخ‌گذاری این بنا و سایر بناهای هم‌عصر آن در مازندران مورداستفاده قرار می‌گیرد. کتیبه ای دیگر در صندوق آرامگاه منبت‌کاری‌شده که نام سازندهٔ صندوق و تاریخ ساخت آن قید گردیده است (تصویر ۶).

متن کتیبه: «أَللّهُ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ الْحَی الْقَیومُ لا تَأْخُذُهُ سِنَهٌ وَ لا نَوْمٌ، لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذی یشْفَعُ عِنْدَهُ إِلاَّ بِإِذْنِهِ یعْلَمُ ما بَینَ أَیدیهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ وَ لا یحیطُونَ بِشَیءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلاَّ بِما شاءَ وَسِعَ کُرْسِیهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ لا یؤُدُهُ حِفْظُهُما وَ هُوَ الْعَلِی الْعَظیمُ»

بررسی و تحلیل

از بناهای مذهبی-آئینی و متبرکه در دوران اسلامی ایران، آرامگاه افراد دارای کرامات الهی است که به‌دلیل قداست بعد از مساجد از اهمیت ویژه‌ای نزد مردم برخوردارانند. حال آن‌که در حاشیهٔ جنوبی دریای خزر به‌دلایل تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی تعداد این بناها بیشتر از سایر نقاط ایران است. مروری گذرا بر معماری بسیاری از شهرها و روستاهای تاریخی ایران نشان می‌دهد که یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری این مناطق انطباق مجموعه‌های ساختمانی و تک بناها با ویژگی‌های اقلیمی و زیست‌محیطی بستر آن‌ها بوده است (طاهباز، ۱۳۹۰: ۷). اقلیم و نوع مصالح با هم رابطهٔ تنگاتنگی دارند. نوع مصالح، اقلیم را تعریف می‌کند؛ و اقلیم، نوع مصالح را، و هر دو

تصویر ۶: کتیبهٔ بنای آرامگاهی طاهر و مطهر (ملک کیومرث بن بیستون)، (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 6: Inscription of Tahir and Motahar Mausoleum (Kyomarth bin Bistun) (Authors, 2019).

معماری یک منطقه را (معماریان، ۱۳۸۴: ۱۵)؛ هم‌چنین، پیوند فرهنگ با محیط اطراف آن بخشی جدایی‌ناپذیر از ارزش‌های فرهنگی آن است (Kenney, 1994: 11).

گونه‌های گوناگون آب‌وهوایی، ویژگی‌های معمارانهٔ خاصی را پدید می‌آورند؛ این عامل یک معیار هویت‌بخش در معماری بوده و این وجه را می‌توان لایهٔ زیربنایی و کلیات هویت معماری دانست (نقره‌کار، ۱۳۸۷: ۳۲۶). در این‌رابطه، هر جامعه درمیان تنش‌هایی به‌سر می‌برد که بر اثر برخورد محیط طبیعی و فرهنگ انسانی پدید می‌آید و هریک نیز پاسخ‌های معمارانهٔ خاص خود را به آن تنش می‌دهد (کراوچ و جانسون، ۱۳۹۰: ۱۴)؛ بنابراین، در جامعهٔ سنتی، فرایندهای تقریباً همیشه در طول تاریخ آن جامعه، نگه‌دارندهٔ ساختار بوده‌اند (الکساندر، ۱۳۹۳: ۹۹). فرهنگ هم از فعالیت‌ها و هم از مصنوعات و شناخت ارزش آن‌ها دانه برمی‌گیرد. فرهنگ به‌طور مشخص از زبان، افکار، اعتقادات، سنن، قراردادها، سازمان‌ها، ابزار، روش‌های کار آثار هنری، مراسم مذهبی، مراسم اجتماعی و غیره تشکیل می‌شود (صالحی‌امیری، ۱۳۹۵: ۱۵). از نظر مردم‌شناسان، واژهٔ «فرهنگ» به‌معنی شیوهٔ زندگی مردم، مجموعه الگوهای رفتاری آموخته‌شده، کردار و مواردی مادی اطلاق می‌گردد (هال، ۱۳۹۰: ۱۹)؛ بدین‌ترتیب، میراث معماری عمدتاً با فرهنگ غنی و تاریخ قدیم همراه است (Tiwari other, 2016: 15). فرهنگ، شالودهٔ معماری آن جامعه را پایه‌گذاری می‌کند و معماری آن جامعه، تصور عینی آن فرهنگ است. معماری هر جامعه مخصوص به خود آن جامعه است و خصوصیات متعلق به خود را دارا است (معماریان، ۱۳۸۴: ۱۵)؛ هم‌چنین فرهنگ مردم، با ابعاد مختلف خود، بر رنگ‌ها، اندازه‌ها، بر فنون ساختمانی و شیوه‌های آرایش فضا، بر نحوهٔ قرارداد و طریقهٔ حرکت و جایگزینی بنابر شکل خارجی فضای ساخته شده و نحوهٔ جایگزین‌شدن آن در محیط طبیعی اثرگذاری مستقیم دارد (آلپائو نوولو و همکاران، ۱۳۸۴: ۸۴). شکل‌گیری معماری، به‌ویژه بناهای آئینی و متبرکه همانند آرامگاه‌ها، نقش اساسی دارد؛ به‌طور مثال، آداب و رسوم و رفتارهای مذهبی که به عواملی غیر از اقلیم و جغرافیا مربوط می‌شود. کرانهٔ جنوبی دریای خزر در طول تاریخ بعد از اسلام به‌دلیل شرایط امن جغرافیایی و اجتماعی و مخالفت حاکمان این منطقه با خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباسی، سبب‌شد تا این سرزمین پذیرای دیدگاه مخالف با خلفا، یعنی علویان که بسیاری از آن‌ها فرزندان و نوادگان و یاران نزدیک امامان معصوم بودند، باشد. بعد از ورود مسلمانان، فعالیت مذهبی‌شان سبب آشنایی مردم و حاکمان این دیار با دین اسلام و هم‌چنین محبوبیت آن‌ها نزد مردم گردید؛ بنابراین، بعد از مرگ ایشان برای بزرگداشت و احترام به ایشان، بنایی بر مزارشان ساخته شد. اصطلاح مقابر برجی‌شکل برای این مقبره‌ها توسط پژوهشگران و هنرشناسان به‌کار گرفته شده است. این واژه، برگرفته از ایده‌ای است که این بناها را به برج‌های دیده‌بانی چینی یا مقابر برجی‌شکل پالمیری مشابه می‌دانسته است (پیترسون و نصرتی، ۱۳۷۷). ساختن مقبره‌ها و بناهای یادبود و فکر پیدایی آن می‌باید در اصل با عقاید و

نظریهٔ اسلام ارتباط داشته باشد. برج‌مقبره‌ها، بناهایی هستند که به‌صورت منفرد با طرح‌ها و بدنه‌های جانبی استوانه‌ای، مخروط ناقص، مکعبی و چندوجهی و گاه پره‌دار، شیاردار (خیاره‌دار) و یا ترکیبی از شیاردار و خیاردار با پوشش گنبدی از نوع نیم‌دایره، کم‌خیز و رُک ساخته شده و سابقهٔ طولانی در معماری اسلامی ایران دارند. آرامگاه‌های برجی بیشتر به ریخت: چهارگوشه، پنج‌گوشه، شش‌گوشه، هشت‌گوشه، استوانه و گرداگرد آن‌ها پره‌دار یا ساده ساخته می‌شدند. مقبره‌ها در آغاز به‌منظور راهنمایی رهگذران ساخته می‌شدند. نمونه‌های مشخص این بناها در شمال میل‌نگار خراسان، برج رادکان، برج رسکت و برج لاجیم است که اغلب بانیان این میل‌ها یا برج‌های مقبره‌ای علاوه‌بر اقدام بر این کار نیک وصیت می‌کردند که پس از مرگ در همان بقعه‌ای که ساخته‌اند به خاک سپرده شوند. برج‌مقبره‌ها را می‌توان با توجه به نقشهٔ بدنهٔ آن‌ها، به سه دسته تقسیم نمود؛ مقبره‌هایی با نقشهٔ چندضلع، مقبره‌هایی با نقشهٔ دایره‌ای‌شکل، مقبره‌هایی با نقشهٔ چهارگوش (گودرزی و شفیعی‌امریی، ۱۳۹۹: ۵). مقابر متبرکه در مازندران نماد مذهبی، تبلور دینی، ظرافت و زیبایی و فنون ابتکارات معماری به‌شمار می‌آیند. این بناها غالباً متعلق به سال‌های ۳۱۱ تا ۹۱۱هـ.ق. هستند (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۱). محلی‌بودن از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این مقبره‌ها در قرون میانهٔ اسلامی بوده است. نبود سردابهٔ تدفینی در مقابر این منطقه، یکی از وجوه تمایز مقابر برجی‌شکل مازندران و به‌خصوص منطقهٔ کجور با مقابر برجی‌شکل در سایر نقاط آن است که دلیل مهم این امر بالا بودن رطوبت در این منطقه است. ساقهٔ بناهای آرامگاهی مازندران در هر ضلع دارای طاق‌نمایی با طاق جناغی است. در بالای طاق‌نماها معمولاً کتیبه‌هایی در یک یا دو ردیف جانمایی می‌شده است. گنبد این مقابر از نوع رُک و دوپوش بوده که با شرایط اقلیمی مازندران و بارش فراوان در ارتباط بوده است. گنبد داخلی فضای مناسبی برای تزئین داخل مقبره فراهم می‌کرد؛ از سوی دیگر، گنبد خارجی که در بعضی بناها هرمی و در برخی دیگر ترکه‌ای ساخته می‌شده که این باعث رفعت و هیبت مقبره بوده که آن‌را متجلی می‌نموده است. برای ایجاد پوستهٔ داخلی از روش مرسوم گوشوارزدن استفاده می‌کردند. مقابر برجی‌شکل مازندران باوجود دارابودن ویژگی‌های مشابه به‌لحاظ ساخت محلی، دارای تفاوت‌هایی از نظر ابعاد، ارتفاع، مواد و مصالح، تزئینات وابسته به معماری، نوع نقشه و ساخت گنبد هستند. در بروز این ویژگی‌ها دست‌کم سه عامل عمده، تأثیرگذار بوده است؛ اول، شرایط اقلیمی و موقعیت جغرافیایی، دوم، سبک‌ها و سلیقه‌های بومی و محلی و سوم، نقش حکومت‌ها و خاندان‌های محلی مازندران.

نتیجه‌گیری

در باب تعامل هنر ایرانی و اندیشه‌های شیعی در معماری اسلامی (به‌طور کلی)، و بناهای مذهبی یادبودی (مقابر برجی‌شکل) از عرفان و تصوف اسلامی، تاکنون اظهار نظرهای گوناگونی صورت گرفته که هرکدام نشانگر گوشه‌ای از نغزکاری‌های معماران ایرانی است، و گویندگان این نظرات هرکدام از منظر دید خود با آن همراه شده‌اند. از آنجا که درک هنری نیز مانند درک عرفانی جنبهٔ ذوقی و شخصی دارد، به ظن نگارندگان این سطور نیز می‌توان چنین نتیجه گرفت که این مجموعه به‌عنوان یک اثر معماری، در فرم، فضا و عملکرد دارای خصوصیاتی برگرفته از مبانی حکمی عرفان اسلامی است؛ این خصوصیات هم در شکل‌گیری فرم بناها و تزئینات، و هم در شکل‌گیری فضاهای داخلی و خارجی تأثیرگذار بوده‌اند. در مبحث عملکرد هم، می‌توان چنین گفت: این مجموعه که اساساً برای عملکردی مذهبی و عرفانی طراحی‌شده، علاوه‌بر تأمین این عملکرد، کارکرد عرفانی نیز دارد و فرم‌ها، فضاها و تزئینات معماری در این مجموعه به‌نوعی بازتابی از معانی عرفانی و به‌خصوص عرفان شیعی، چون زهد، عشق، وحدت و ولایت هستند. تجلی این مفاهیم را از همه بیشتر در تزئینات و نحوهٔ ارتباطات فضایی این مجموعه می‌توان ملاحظه کرد.

نگاهی به تزئینات به‌کار رفته در این مقابر به‌خوبی تفکر شیعی هنرمند مسلمان را در قالب نقوش، تزئینات، کتیبه‌نگاری نشان می‌دهد. در کنار آیات و احادیث که اندیشهٔ شیعی را انعکاس می‌دهد، نقوش درختان و پرندگان و... نیز بازتابی از تفکر شیعی است. مهم‌ترین موارد این تجلی، چنین هستند؛ استفاده از نقوش هندسی، گیاهی و جانوری دارای مفاهیم نمادین عرفانی، در تزئینات استفاده از رنگ‌های نمادین عرفانی، رعایت سلسله‌مراتب ورود به بقعهٔ این مجموعه علاوه‌بر نمایش هنر و عرفان معماران و استادکاران، نمایانگر باورهای سیاسی، اجتماعی، هنری جامعه نیز است و این بناها در تمام اجزاء خود نمادهایی دال‌بر تأثیرپذیری از عرفان و علی‌الخصوص عرفان شیعی را دارا است.

پی‌نوشت‌ها

۱. گوشواره: سازهای برای تبدیل مربع به هشت‌ضلعی برای اجرای گنبد، پیش‌آمدگی کنج داخل بنا که به کمک آن می‌توان مقاطع چهارضلعی را به هشت و شانزده و درنهایت دایره تبدیل کرد.

۲. خفنگ: کتیبهٔ بالای در و پنجره، پنجره‌های مشبک شیشه‌دار یا بدون شیشه که بالای درها و به‌منظور نورگیری بهتر نصب می‌شود و معمولاً ثابت است و باز و بسته نمی‌شود.

۳. قطاربندی: حاشیهٔ تزئینی که دورتادور پایهٔ گنبدها یا در پاکار تاق‌ها و به کمک آجر و گچ با طرح‌های مختلف اجرا می‌شود.

۴. کُلَنبو: طاق کُلَنبو یا کُلَمبو از ساختارهای بسیار پرکاربرد طاق در ایران است که به‌ویژه به‌خاطر توانایی فراوان در برابر انواع تنش‌ها و فشارهای باربری رواج گسترده‌ای در سازه‌های گوناگون از ساده گرفته تا پیچیده و هنرمندانه در جغرافیای فرهنگی ایران پیدا کرده است؛ این طاق، به‌ویژه به‌دلیل تاوش خوب در برابر زمین‌لرزه شناخته شده است. این طاق در یک نگاه کلی هندسی همواره «گنبدسان» است.

۵. سینه‌کفتری: سینه‌کفتری نوعی مقرنس به‌شمار می‌رود. مقرنس سینه‌کفتری مانند سینهٔ کبوتر برجسته و برآمده است.

سپاسگزاری

در پایان نگارندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه برای بهبود و رونق بخشیدن به متن مقاله قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

نگارندهٔ اول و دوم، هر دو به یک میزان در نگارش این مقاله مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- اعتمادالسلطنه، (۱۳۷۳). التدوین فی احوال جبال شروین. تصحیح: مصطفی احمدزاده. تهران: انتشارات فکر روز.
- آلپائونوولو، آدریانو، و دیگران، (۱۳۸۴). معماری بومی. تهران: فضا.
- الکساندر، کریستوفر، (۱۳۹۳). سرشت نظم. جلد دوم، ترجمه: رضا سیروس صبری و علی اکبری. تهران: پرهام نقش.
- بهلولی‌نیری، بهزاد، (۱۳۹۱). «مقابر برجی سده‌های میانی ایران». نشریه کتاب ماه هنر، ۱۷۳: ۶۴-۶۷. https://www.magiran.com/paper/1082626.
- بیگدلی، حامد؛ و ترابی، زهره، (۱۳۹۷). «بررسی ماهیت معماری برجهای آرامگاهی شهرستان ایجرود». نشریهٔ معماری شناسی، ۱(۴): ۳۵. https://www.magiran.com/paper/1917601.

- پیترسون، آندرو؛ و نصرتی، مسعود، (۱۳۷۷). «گسترهٔ معماری اسلامی در ایران». کیهان فرهنگی، ۱۴۷. https://ensani.ir/fa/article/journal-number/27437
- پیرنیا، محمد کریم، (۱۳۹۵). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- ستوده، منوچهر، (۱۳۷۴). از آستارا تا استرآباد (آثار و بناهای مازندران غربی). جلد سوم، چاپ دوم، تهران: انتشارات معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- سیدصدر، سیدابوالقاسم، (۱۳۸۱). دایرةالمعارف معماری و شهرسازی. تهران: نشر آزاده.
- سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور، (۱۳۸۶). معاونت حفظ و احیاء، گروه تعیین حریم سازمان، فهرست بناهای ثبت‌شده استان مازندران.
- صالحی‌امیری، سیدرضا، (۱۳۹۵). مفاهیم و نظریه‌های فرهنگی. تهران: ققنوس.
- طاهباز، منصوره، (۱۳۹۰). اصول طراحی معماری هم‌ساز با اقلیم در ایران با رویکرد به معماری مسجد. تهران: دانشگاه شهیدبهشتی.
- عسگری، سپیده، (۱۳۸۰). «معماری محلی مازندران (سه امامزاده شهر ساری)». نشریه وقف میراث جاویدان، ۳۳ و ۳۴: ۱۲۰-۹۱. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/280272
- کبیری، کامبیز، (۱۳۸۶). «بنای سنگی میدانک، برج‌مقبره‌ای در سرزمین رویان». نشریهٔ باستان‌پژوهی، ۱۵: ۵۷-۴۶. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/280272
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۴). تاریخ هنر معماری ایران در دورهٔ اسلامی. تهران: انتشارات سمت.
- کراوچ، دوراپ؛ و جانسون، (۱۳۹۰). سنت در معماری. ترجمهٔ محمدتقی فرامرزی، تهران: نشر آثار هنری متن.
- گرابار، الگ، (۱۳۷۵). «اولین بناهای یادبودی اسلامی». ترجمه: کلود کرباسی. نشریه اثر، شمارهٔ ۱۷: ۵۹-۱۶. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/309552
- گودرزی، یوسف؛ و شفیعی‌امرئی، سیدمحمد، (۱۳۹۹). «فرم‌شناسی معماری برج‌مقبره‌ها در استان مازندران دوران حکومت صفویه تا قاجار». چهارمین مجمع توسعه فناوری و کنفرانس بین‌المللی یافته‌های نوین عمران معماری و صنعت ساختمان ایران.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۸۴). سیری در مبانی نظری معماری. تهران: سروش دانش.
- مرعشی، ظهیرالدین، (۱۳۶۸). تاریخ طبرستان و رویان و مازندران. به اهتمام: برنهارد دادن، ترجمهٔ یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.
- موسوی‌کوهپر، سیدمهدی، و عباس‌نژادسرستی، رحمت، (۱۳۸۶). «معرفی چند مقبره برجی‌شکل رویان کهن». نشریهٔ اثر، ۴۲ و ۴۳: ۷۷-۶۵. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/370202
- هاشمی‌زرج‌آباد، حسن، (۱۳۸۶). «نقش و جایگاه مقابر برجی مازندران غربی در معماری اسلامی». نشریهٔ کتاب ماه هنر، ۱۰۳ و ۱۰۴: ۷۰-۶۴. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/484784
- هال، ادواردتی، (۱۳۹۰)، زبان خاموش. ترجمه: علی نمازیان، تهران: دانشگاه شهیدبهشتی.
- نظری‌ارشد، رضا، (۱۳۸۴). «بناهای آرامگاهی همدان در دورهٔ اسلامی». نشریهٔ اثر، ۳۸ و ۳۹: ۳۴۵-۳۲۴. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/370162
- نقره‌کار، عبدالحمید، (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی و شرکت طرح و نشر سیما.

- Alexander, Ch., (2013) *Serasht Nazm.* (Volume 2), Translated by: Reza Siros Sabri and Ali Akbari, Tehran: Parham Naqsh. (In Persian).

- Alpao Novello, A. et al., (1384). *Baemi architecture.* Tehran: Space. (In Persian).

- Asgari, S., (2010). "Local architecture of Mazandaran (three Imamzadehs of Sari city)". *Journal of Waqf Miras Javidan,* 33 & 34: 120-91. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/280272. (In Persian).

- Bigdeli, H. & Torabi, Z., (2017). "Investigation of the architectural nature of the tower-shaped tombs of Ijerud city". *Journal of Architecture,* 4: 44-35. https://www.magiran.com/paper/1917601. (In Persian).

- Bohlouli Niri, B., (2011). "Tower tombs of the middle centuries of Iran". *Kitab Mah Honar,* 173: 67-64. https://www.magiran.com/paper/1082626. (In Persian).

- Crouch, D. & Johnson, (2016). *Tradition in architecture*. Translation and publication of text works of art. (In Persian).

- Etamad al-Sultaneh, (1373). *Al-Tadwin Fi Akhval Jabal Shervin.* corrected by: Mostafa Ahmadzadeh, Tehran: Fekre Rooz (Thought of the day) Publications. (In Persian).

- Godarzi, Y. & Shafi'i Amrai, S. M., (2019). "Architectural morphology of tomb towers in Mazandaran province during Safavid to Qajar period". *The 4th Technology Development Forum and International Conference on New Findings of Civil Architecture and Construction Industry of Iran.* (In Persian).

- Grabar, E., (1375). *The first Islamic monuments*. Translated by: Claude Kiriasi, Scientific, Technical and Artistic Quarterly, Iran's Cultural Heritage Organization, Tehran, Iran. (In Persian).

- Grabar, E., (1996). "The First Islamic Monuments". Translated by: Claude Karbasi. *Asar Journal,* 17: 16-59. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/309552. (In Persian).

- Hall, E., (2010). *Silent language*. Translated by: Ali Namazian, Tehran: Shahid Beheshti University. (In Persian).

- Hashemi Zarajabad, H., (2016). "The role and position of the tower tombs of western Mazandaran in Islamic architecture". *The Moon of Art book Journal,* 103 & 104, March and April: 74-70. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/484784. (In Persian).

- Higgins, C. & Beyer, R., (2008). *Environmental planning for land development*. Translated by: Seyed Hossein Bahraini and Keyvan Karimi. Tehran: University of Tehran. (In Persian).

- Kayani, M. Y., (1334). *The History of Iranian Architectural Art in the Islamic Period*. Tehran: Samt Publications. (In Persian).

- Kenney, S. F., (1994). *CULTURAL INFLUENCES ON ARCHITECTURE*. https://ttuir.tdl.org/ttu-ir.bitstream/handle/2346.

- Marashi, Z. al-D., (1368). *The history of Tabaristan, Royan and Mazandaran.* Translated by: Yaqub Azhand, Tehran: Gosrate Publishing House.

- Memarian, Gh. H., (1384). *A look in the theoretical foundations of architecture*. Tehran: Soroush Danesh. (In Persian).

- Mousavi Kohpar, S. M. & Abbasnejad Sarasti, R., (2006). "Introduction of several tower-shaped tombs of ancient Royan". *Eshar Journal,* 42 & 43: 65-77. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/370202. (In Persian).

- Nazari Arshad, R., (1384). "Hamadan Tomb Buildings in the Islamic Period". *Asar Journal,* 38 & 39: 345-324. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/370162 (In Persian).

- Noghrekar, A. H., (1387). *Introduction to Islamic identity in architecture and urban planning.* Tehran: Ministry of Housing and Urban Development and Sima Design and Publishing Company. (In Persian).

- Organization of cultural heritage and tourism of the country, (2006). Deputy of Preservation and Revitalization, Department of Organization Privacy, List of Registered Buildings of Mazandaran Province. (In Persian).

- Pirnia, H., (Moshir al-Douleh) (1362). *Ancient Iran.* Tehran: World Book. (In Persian).

- Pirnia, M. K., (1371). *Getting to know the Islamic architecture of Iran*. Tehran, University of Science and Technology. (In Persian).

- Ptreson, A. & Nosrati, M., (1377). "Scope of Islamic rchitecture in Iran". *Kahan Farhangi,* 147. https://ensani.ir/fa/article/journal-number/27437. (In Persian).

- Salehi Amiri, S. R., (2015). *Cultural concepts and theories*. Tehran: Ghoghnous publications. (In Persian).

- Seyed Sadr, S. A., (1381). *Encyclopedia of Architecture and Urban Planning.* first edition, Tehran: Azadeh Publishing House. (In Persian).

- Tahbaz, M., (2012). *The principles of architectural design compatible with the climate in Iran with an approach to mosque architecture.* Tehran: Shahid Beheshti University. (In Persian).

- Tiwari, S. & et al., (2016). *Cultures in Development Conservation of Vemacular Architecture.* www.kailashkut.com/wpcontent/uploads/2016/05/.